

Tokatlı Molla Lütfi: İbrahim MARAŞ

Hayatı, eserleri ve felsefesi

Osmanlı düşünce tarihinin en canlı dönemle-

rinden biri, şüphesiz, 15. yüzyıldır. Bu yüzyılda gerek siyasî gerekse ilmî açıdan büyük bir yoğunluk yaşanmıştır. Yüzyılın hemen başına Ankara Savaşı (1402) yenilgisi ile başlayan ve yaklaşık bir çeyrek asır fetret dönemi geçiren Osmanlı hanedanı, 1421’de II. Murad’ın, ardından 1451’de II. Mehmed’in (Fatih) tahta geçmesini müteakip cihan devleti olma yolunda büyük adımlar atmaya başlamıştır. Dolayısıyla Osmanlı, 15. yüzyıl içinde, Anadolu Türk birliğini sağlayacak yegâne gücün kendisi olduğunu artık ispatlamıştır.

İlmî hayatta da benzer bir canlılığın yaşandığı 15. yüzyıl; matematik, kelâm, felsefe, tasavvuf ve hukukta önemli isimlerin yetişmesine şahit olmuştur. 15. yüzyıla ait veya aynı yüzyıla ilgili tarih kitaplarına, tezkirelere, ilmiye salnamelerine bakıldığında bu açıkça görülecektir. Bunlar arasında; Molla Fenârî (ö. 1431), Molla Hüsrev (ö. 1480), Hızır Bey (ö. 1459), Hocazâde Muslihiddin (ö. 1488), Sinan Paşa (ö. 1486) ve Molla Lütfi (ö. 1494) gibi isimlerin yer aldığı görülmektedir. Ayrıca Fatih’in davet ettiği matematikçi ve astronom Ali Kuşçu (ö. 1474) gibi Türkistan’dan gelen önemli düşünürler de vardır. Fahreddin Râzî ve Sirâceddin Urmevî ekolünün tesirinde gelişen Eşarî kelâm anlayışının medreselere iyice yerleştiği bu dönemde, Hocazâde ve Ali Tûsî’nin, Gazzâlî’nin *Tebâfü’ü* üzerine yaptıkları tartışmalar da Fatih dönemine mührünü vurmuştur.

Bu makalede ele alınacak olan Molla Lütfi, 15. asrın ilmî canlılığı içerisinde yaşamış keskin zekâlı, sivri dilli, münekkid bir simâdır. Molla Lütfi,¹ Sarı Lütfi,² Deli Lütfi,³ Mevlânâ Lütfi,⁴ Lütfullah Tokâdî,⁵

1 Taşkoprülüzâde, *Şakâyku’n-Nu‘mâniyye*, Beyrut 1975, s. 169; Mecdi Efendi, *Tercüme-i Şakâyuk*, İstanbul 1878, s. 296; *Latîfî Tezkiresi*, haz. M. İsen, Ankara 1990, s. 296; Riyâzî, *Riyâzü’ş-Şuarâ*, Topkapı Sarayı Ktp. Hazine Kitap., No. 1276, vr. 77 (a)-77 (b); Ş. Yaltkaya, “Molla Lütfi”, *Tarih Semineri Dergisi*, İstanbul 1938, s. 35-58; O. Şaik Gökyay, *Molla Lütfi*, Ankara 1987.

2 Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1975, c. 1, s. 382; İsmail Ayvansaraylı, *Hadikatü’l-Cevâmi*, İstanbul 1981, c. 2, s. 8; A. Sü

Maktûl (öldürülmüş) veya Şehid⁶ gibi lakaplarla anılan bu şahsın tam adı; Lütfullah b. Kutbeddin Hasan et-Tokâdî'dir.⁷ Doğum tarihi belli olmamakla birlikte, Tokat'ta doğduğu, kendisinin de beyanıyla bilinmektedir.⁸

II. Murad döneminin büyük alimlerinden Hızır Bey'in (ö. 1446) oğlu Sinanüddin Yusuf (ö. 1486) veya meşhur lakabıyla, Sinan Paşa'nın yanında yetişmiş ve onun öğrencisi olmuştur. Bu şahıs, Fatih'in hocası iken, aynı zamanda, vezirlik görevini de ifa ettiğinden Hoca Paşa lakabıyla anılmıştır.⁹ Molla Lütfi, hocası Sinan Paşa'nın tavsiyesiyle, o yıllarda İstanbul'a davet edilen Ali Kuşçu'dan matematik ilimleri okumuş ve bunu hocasına öğreterek onun hocalığını yapmıştır. Sinan Paşa'nın 1470'te Fatih'in veziri olması üzerine hocasının tavsiyesiyle, hazine kütüphanesinin müdürlüğüne (hâfizü'l-kütüb) getirilmiştir. Tarihî kaynakların belirtmediği bir sebep yüzünden Fatih ile veziri Sinan Paşa'nın arası açılmış ve Sinan Paşa, Sivrihisar'a sürülmüştür. Molla Lütfi de hocasıyla birlikte gitmiştir. Onun bu safhadan sonraki hayatı hakkında kaynaklarımızda herhangi bir malumata rastlanmamaktadır. Ancak II. Bayezid döneminde Molla Lütfi'nin önce Bursa Sultan Bayezid Han Medresesi'ne, sonra Filibe Şihabüddin Paşa Medresesi'ne, ardından da Edirne Darülhadis Medresesi'ne¹⁰ tayin edildiği

heyl Ünver, "Molla Lütfi'nin Vefatında Söylenen Tarihler Üzerine", *Tarihten Sesler*, sy. 2 (1943), s. 13.

3 Sehî Bey, *Heşt Behişt*, nşr. Günay Kut, Harvard Üniversitesi Bas., 1978, s. 149; *Latîfî Tezkiresi*, s. 296; M. Fuad Köprülü, "Deli Lütfi'nin Mizâhi Bir Risâlesi", *Hayat Mecmuası*, sy. 100, Ankara 1928.

4 Mecdî, *a.g.e.*, s. 296; Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, haz. İ. Kutluk, T.T.K. Yay., Ankara 1989, c. 2, s. 827.

5 Taşköprülüzâde, *Şakâyyık*, s. 169; Hoca Sadettin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, İstanbul 1279, c. 2, s. 547.

6 Katip Çelebi, *Kesfü'z-Zünûn*, İstanbul 1971, c. 2, s. 1253, 1716, 1783; Mecdî, *a.g.e.*, s. 297. Molla Lütfi'ye ait yazma eserlerin nüshalarının çoğunun ilk sahifesinde, müstensihler tarafından, "el-maktûl, eş-şehîd" tabirleri zikredilmektedir, bkz. *Hâşiyetü Tefsîri Âyâtü'l-Hac mine'l-Keşşâf*, müst. yok, Şehid Ali Paşa (Süleymaniye) 2844, vr. 42 (a)- 42 (b); *Tazü'fü'l-Mezbah*, Esat Efendi (Süleymaniye) 3596, müst. Muhammed b. Hasan b. Said, vr. 1 (b).

7 Katip Çelebi, *Kesfü'z-Zünûn*, c. 2, s. 1253, 1905, 1762, 1765; *Türk Ansiklopedisi*, Ankara 1976, c. 23, s. 217; Gökyay, *a.g.e.*, s. 35.

8 Bkz. Molla Lütfi, *Şerhu Mevzuâtü'l-Ulûm*, Köprülü Ktp. 1596, vr. 25 (b); Nurosmaniye Ktp. 4391, vr. 147 (a); Hoca Sadettin, *Tâcü't-Tevârih*, c. 2, s. 547; Mecdî, *a.g.e.*, s. 296; Aşık Çelebi, *Meşâirü'ş-Şuarâ*, G.M. Meredith-Owens, London 1971, vr. 105 (b).

9 Bkz. Mecdî, *a.g.e.*, s. 296.

10 Mecdî, *a.g.e.*, s. 381.

görülmemektedir. O, ayrıca, bir süre İstanbul Semaniye medreselerinde ve Bursa Sultan Murad Medresesi'nde¹¹ de görev yapmıştır. Ancak bu görevleri hangi tarihlerde, ne kadar sürelerle yaptığı hakkında herhangi bir bilgi yoktur.

Osmanlı düşünce tarihinde resmen zındıklık ve mühlidlikle suçlanarak idam edilen ilk şahıs¹² olan Molla Lutfi'nin müderrislik hayatı hakkında, maalesef çok fazla bilgi yoktur. Kaynaklar daha çok onun mazlum bir şekilde öldürülmesi meselesini gündeme getirmişlerdir. Rivayetlere göre; onun hakkında mühlid ve zındık olduğu gerekçesiyle II. Bayezid'e şikayette bulunulmuş, o da bu durumun aydınlatılmasını istemiştir. Meselenin teftişi için vezirlerden İskender Paşa görevlendirilmiştir.¹³ Aşık Çelebi, İskender Paşa'nın Molla Lutfi'ye kırgın olduğundan bahsetmekte ve onun bu teftişinin ardından Molla Lutfi'nin 19 gün hapsedildiğini¹⁴ yazmaktadır. Kaynaklara göre; mühlidlik ve zındıklık suçlamasında asıl etkin gözükkenler, dönemin ulemasından Molla Muhyiddin Muhammed b. Tacüddin (Hatipzâde) (ö. 1495), Mevlana Muhyiddin b. Muhammed (Molla Ahaveyn) (ö. 1495), Mevlana Hamidüddin b. Efdalüddin Hüseyini (Molla Efdalzâde) (ö. 1498), Germiyanlı Molla Kasım (Molla İzârî) (ö. 1495-6)¹⁵ ve Aşık Çelebi'ye göre, Mevlana Alaaddin Ali Arabî (Molla Arap) (ö. 1524)¹⁶ gibi isimler bir meclis oluşturarak Molla Lutfi'ye isnad edilen suçlamaları görüşmüş, onun mühlid ve zındık olduğuna hükmederek siyaseten katline karar vermişlerdir.¹⁷ Ancak meclisin bu fetvasının sebebi hakkında bir bilgi yoktur. Üstelik, Molla Lutfi, kendisine yöneltilen suçlamaları reddederek küfür ve şirkten uzak olduğunu ısrarla söylemesine rağmen bu karar II. Bayezid ve vezirler tarafından da onaylanmıştır. Neticede Molla Lutfi, At Meydanında (Sultanahmet Meydanı) 25 Rebiülevvel 900/24 Aralık 1494'te kafası kılıçla kesile-

11 Mecdî, *a.g.e.*, s. 297-298; Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârih*, c. 2, s. 547-548.

12 Ahmet Yaşar Ocak'ın da ifade ettiği gibi daha önce Şeyh Bedreddin idam edildiyse de onun durumu Molla Lutfi'ninkinden farklıdır; çünkü o, resmen zındıklık ve mühlidlikle suçlanıp hüküm giymemiştir. Osmanlı düşünce tarihinde zındıklık ve mühlidlikle suçlananlar hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mühlidler (15.-17. Yüzyıllar)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998 (Bu kitapta Molla Lutfi'ye de geniş bir bölüm ayrılmıştır).

13 Aşık Çelebi, *a.g.e.*, vr. 106 (a).

14 Aşık Çelebi, *a.g.e.*, vr. 105 (b)-106 (a).

15 Mecdî, *a.g.e.*, s. 166, 207, 191-192, 297, 300.

16 Aşık Çelebi, *a.g.e.*, vr. 105 (b)-106 (a).

17 Mecdî, *a.g.e.*, s. 297; Aşık Çelebi, *a.g.e.*, vr. 106 (a).

rek idam edilmiştir.¹⁸ İdamının ardından Eyüp'te Defterdar Mahmud Çelebi Mescidi yakınlarına defnedilmiştir. Bu mezarla ilgili birçok araştırma yapıldıysa da 1994 yılına kadar bulunamamıştır. 1994 yılında Hüseyin Hatemi ile Resul Tosun'un gayretleri neticesinde Eyüp'te Feshane'nin arka tarafında bir mezara rastlanmış ve bunun Molla Lütfi'ye ait olduğu tespit edilmiştir.

a. Fetva Meclisi: Molla Lütfi'nin durumunu görüşmek üzere toplanan mecliste neler konuşulduğu hakkında çok fazla bilgi mevcut değildir. Bu konudaki mevcut bilgilerin çoğu, meclis içinde bulunan Molla Ahaveyn'in *Risâle fî Abkâmi'z-Zındîk* adlı küçük eserinde mevcuttur. Sözkonusu risâlenin kütüphanelerimizde birçok nüshası vardır.¹⁹ Molla Ahaveyn yazdığı risâlede, mecliste Molla Lütfi'nin şer'î açıdan; zındıklık, dine ve peygambere sövme ve dinden çıkma suçlarını ihtiva eden sözler söylediğinin tespit edildiğini belirtmektedir. Ortaya çıkan bu durum II. Bayezid'e arzedildiğinde onun, meselenin şer'î açıdan halli konusunda toplanan meclise tam yetki verdiğinden bahseden Molla Ahaveyn, bundan sonraki safhada bazı tartışmaların yaşandığını, görüş ayrılığının çıktığını ve bu tartışmaların bir hayli uzadığını ifade etmektedir. Ancak burada kimlerin ne şekilde ve hangi iddialarla sözler sarfettiği konusunda bilgi yoktur.²⁰ Molla Ahaveyn'in bu risâlesi, taraflı yazılmış olması bir yana bırakılacak olursa, birinci elden bilgileri ihtiva etmesi açısından oldukça önemlidir.

Molla Ahaveyn'in risâlesindeki bilgilerin dışında ikiyüz kadar kişinin Molla Lütfi'nin aleyhinde şahitlik yaptığı ve Efdalzâde ile Molla Ahaveyn'in fetva vermediği²¹ kaynaklarda yer almaktadır. Aşık Çelebi, Efdalzâde'nin fetva vermediği konusunda diğer kaynaklarla hemfikirse de Molla Ahaveyn için aynı şeyleri yazmamaktadır. O, Ahaveyn'in ön-

18 Mecdî, *a.g.e.*, s. 297-298.

19 Bu risâlenin Milli Ktp. 431/6, 4614/2 ve İbrahim Efendi (Süleymaniye) 859 nüshaları daha önceden, yaptığımız yüksek lisans çalışmasında kullanılmıştır. Bkz. İbrahim Maraş, *Molla Lütfi'nin Felsefî ve Kelâmî Görüşleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1992, s. 6, 28, 87. Bu nüshaların dışında da bazı nüshaların bulunduğu tarafımızdan tespit edilmiştir. Bunlardan bir kısmı Hatîpzâde'ye, bir kısmı Efdalzâde'ye, diğer bir kısmı da, doğru bir şekilde, Ahaveyn'e atfedilmektedir.

20 Bkz. Molla Ahaveyn, *Risâle fî Abkâmi'z-Zındîk*, İbrahim Efendi (Süleymaniye) 859, vr. 24 (b)-25 (a); Milli Ktp. 431/6 yaz., vr. 33 (a)-33 (b). Bu risâlenin İbrahim Efendi nüshası A. Yaşar Ocak tarafından Türkçe'ye tercüme edilerek yayımlanmıştır, bkz. A. Yaşar Ocak, *a.g.e.*, s. 340-347.

21 Taşköprülüzâde, *a.g.e.*, s. 170; Aşık Çelebi, *a.g.e.*, vr. 106 (a); Mecdî, *a.g.e.*, s. 297; Âlî, *Künbü'l-Abbâr*, T.T.K. yaz., 575/2. defter.

ce tereddüt etmesine rağmen katl fetvasını verdiğini²² zikretmektedir. Doğru olan da budur. Çünkü, bu konuda bir risâle yazarak Molla Lütfi'nin zındıklığından ve mülhidliğinden bahseden birinin fetvayı imzalamamış olması düşünülemez. Aşık Çelebi'nin beyan ettiği gibi, önce tereddüt etmiş olabilir, ancak onun bu fetvayı imzaladığı kesindir.

Kaynaklarda mahkeme meclisi ile ilgili bunların dışında bilgi yoktur. Ancak meclise katılan ulemanın bir kısmı hakkında bazı olumsuz kayıtlar vardır. Özellikle Hatipzâde ve Molla İzâri'nin ilmî yetersizlikleri ve Molla Lütfi'nin eleştirilerinden, incitici sözlerinden yılgınlıkları sık sık gündeme getirilmektedir. Hatta Hatipzâde'nin, onun idamından sonra evine gelerek kitabını onun tenkidlerinden kurtardığına dair sözler sarfettiğini Taşköprülüzâde nakletmektedir.²³ Bu bilgiler elimizde bulunmakla birlikte, Molla Lütfi'nin aleyhindeki şahitlerin neler söylediği ve onun, gerçekte hangi sözleriyle, Ahaveyn'in belirttiği zındıklık, dine, peygambere sövme ve dinden çıkma suçlarını işlediği konusu, maalesef, tarihin bilinmezlikleri içinde kalmıştır. Ancak az da olsa bazı kayıtlar ve belgeler, onun idamıyla ilgili hususlardan bir kısmını vuzûha kavuşturmaktadır.

b. İdam Sebebi Hakkında Mülâhazalar: Molla Lütfi'nin katledilme sebebiyle ilgili olarak birçok kaynakta ortak olarak yer alan ilk husus, onun kişiliğinde odaklanmaktadır. O, sözünü sakınmayan, devamlı tenkit eden, kim olduğuna bakmaksızın ağza alınmayacak sözler sarfetmek sûretiyle karşısındakini inciten ve bu yönü dolayısıyla düşman edinen bir kimse olarak vasıflandırılmaktadır.²⁴ Bu açıdan, latifeci ve münekkid kişiliğinin onun sonunu getiren etkenlerden biri olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim öğrencisi İbn Kemal de bu gerçeğe işaret ederek, onun “hased-i akran belasına uğradı”ğım²⁵ söylemektedir ki, bize göre, onun ölümünün arkasında yatan en önemli sebeplerden birisi budur. Çünkü, İbn Kemal'in burada bahsettiği *hased-i akran belasından* Molla Lütfi'nin kendisi de birkaç risâlesinde bahsetmektedir.

Bunlardan birisi, onun meşhur *Risâle fî Usûleti Seb'î'ş-Şidâd* adlı küçük risâlesinde geçmektedir. O, bu risâlesinin başında II. Bayezid huzurunda yapılan sohbetlerde mübâhase (tartışma) yolunun kendisi-

22 Aşık Çelebi, *a.g.e.*, vr. 106 (a).

23 Mecdî, *a.g.e.*, s. 297-298.

24 Latif, *a.g.e.*, s. 296; Molla Ahaveyn, *a.g.e.*, vr. 33 (a).

25 Bkz. Hoca Sadeddin, *Selimmâme (Tâcü't-Tevârih)*'in 2. cildinin sonunda), s. 615.

ne kolay geldiğinden bahisle şöyle der: “(...) Bir insanın tâkati oranında mübâhasede bulundum, fakat yine de hak, batıl perdelerinin altından ortaya çıkmadı. Bu ise açıklamadaki eksiklik yüzünden değil, bilakis Allah’ın bana verdiği (fazilete) hased ederek düşmanlık ve inatçılık yapan bu dönemin ehlinin (alimlerinin) kötü alışkanlığı yüzündendir.(...)”²⁶ Aynı şikâyet, Vezir Ali Paşa adına yazdığı bir başka risâlesinde de geçmektedir. Muhtemelen hayatının son günlerinde yazdığı bu küçük risâlesinin başında da şunu yazar: “Daima yüce kalsın, Padişahın yüce huzurlarında bu risâleyi talebelerle birlikte tartıştım. O talebelerin çoğunun kalplerinde perde vardır. İştikleri bir sözü anlamazlar; bazıları Allah’ın bana verdiği lütfâ hasedlerinden dolayı, doğruluktan taassup ve inatçılığa yönelirler. (...) Ne zaman ki, bu dönemdeki arkadaşların kötü alışkanlığı yüzünden, tartışmanın asıl gâyesi olan doğruyu yanlıştan ayırmak gerçekleşmedi, işte bu sayfaları temiz kalp sahiplerinin mütalaasına müşerref olması için yazdım. Allah, yoldan çıkmışların veya inatçıların gözüyle değil, insaf gözüyle mütalaa eden emirlerle rahmet etsin. (...)”²⁷ Molla Lütfi’nin değerlendirmeleri bunlarla kalmamakta ve bir risâlesinde de: “Bu yerde maarifin suyu soğudu ve bu asırda fazâilin ismi ve resmi yok oldu.”²⁸ demektedir.

Molla Lütfi’nin bu ve benzer şikâyetleri ve döneminin ilmî yapısı hakkındaki değerlendirmeleri, eserlerinin yanında şiirlerinde de yer almıştır. Mesela o, mahpus durumda iken vezirlerden İbrahim Paşa’ya yazdığı bir şiirinde şu ifadelere yer vermektedir:

*Dâmen-i Yûsuf gibi çâk oldu zeyl-i ismetim
Hasm-ı bî-insâf elinden al giribanım meded*²⁹

Buraya kadar gerek kaynaklardaki kayıtlardan, gerek Molla Lütfi’nin, gerekse onu itham edenlerin söylediklerinden, her şeyden önce, 15. asrın ikinci yarısındaki ilmî hayat hakkında bazı bilgiler ortaya çıkmaktadır. Bütün bu bilgiler; ulema arasında ciddi bir rekabet ortamının oluştuğunu ve bunun gruplaşmalara ve hatta düşmanlığa kadar vardığını göstermektedir. Fatih döneminden itibaren başlayan bu gruplaşmada, kozmoğrafya ve mûsikî alanındaki çalışmalarıyla tanınan ve Zeyniye tarikatına mensup olan Konyalı Muslihüddin Vefa’nın (ö. 1491)

26 Bkz. Molla Lütfi, *Risâle fî Usûleti Seb’i’ş Şidâd*, Bağdatlı Vehbi Efendi (Süleymaniye) 2029, vr. 83 (b)-84 (a).

27 Bkz. Molla Lütfi, *Risâle fî Tefşiri Âyâtî’l-Hac mine’l-Keşşâf ve Havâşîbi*, Şehid Ali Paşa (Süleymaniye) 2844, vr. 42 (b)-43 (a).

28 Molla Lütfi, *Risâle fî İlmi’l-Âdâb*, Topkapı Ktp. 1693, vr. 38 (a).

29 Onun bu ve diğer şiirleri için bkz. Aşık Çelebi, *a.g.e.*, vr. 106 (a); K. Hasan Çelebi, *a.g.e.*, c. 2, s. 829; Mecdî, *a.g.e.*, s. 300.

tekkesi (Şeyh Vefa Tekkesi) daha hür düşünceli ulemanın toplandığı bir merkez konumundaydı. Molla Lutfi'nin hadis dersleri verdiği bu tekkede, Hocazâde, Sinan Paşa, Molla Lutfi, Zenbilli Ali Cemâli Efendi gibi ulema toplanıyordu. Karşılarındaki mutaassıp zümreyi ise, başta Karamânî Mehmet Paşa olmak üzere, Hatipzâde, Molla İzârî, Efdalzâde ve Molla Ahaveyn gibi isimler teşkil ediyordu. Bu zümrelere mensup kişiler zaman zaman birbirleriyle kıyasıya çekişiyorlardı. Hatta bu kavganın dozu o kadar artmıştı ki, mutassıp zümre, Şeyh Vefa Tekkesi müdavimlerini itikadsızlıkla suçluyorlardı.³⁰

Birçok alimin eziyet çekmesine, haksızlığa uğramasına ve Molla Lutfi gibi bir alimin katline sebep olacak kadar ileri giden düşmanlık ortamının fikir ayrılığından kaynaklanmasının yanında, önemli bir sebebinin de Osmanlı ilim geleneğindeki rekabet sistemi olduğu inkâr edilmez bir gerçektir. Çağdaş araştırmacılarından Hüseyin Atay ve A. Yaşar Ocak'ın da üzerinde durduğu³¹ bu sistem, istediği, ancak hakemediği, daha fazla ücretli medreseye gelmeye çalışan müderrisler arasında kıyasıya bir kavgayı gündeme getirmiştir. Buna, idarî makamların müderrislerin tayininde rol oynadığı gerçeğini ve Fenârîzâdelikle başlayan beşik ulemalığı³² da ilave edersek, işin iyice içinden çıkmaz bir hale gireceği kaçınılmazdır. Nitekim Molla Lutfi, ilmiye sistemindeki bu olumsuzlukları mizâhî bir tarzda yazdığı *Harnâme* adlı risâlesinde, oldukça şiddetli bir üslûpla dile getirmiştir.

Molla Lutfi, *Harnâme*'sinde, idarî makamların müderrislerin tayinindeki rollerini konu edinerek, istediği medreseye (özellikle Edirne Muradiye Medresesi'nin Fenârî sülalesinden birine verilmesine tepki göstererek) tayin olamayan bir müderrisin, orada görev yapan müderrislere tahammülsüzlüğünü, kendisinin her şeyi bilen bir alim olduğu iddiasında bulunmasını ve bu hususta vezirlerle tartışmasını anlatmakta ve bunu Uslu Şucâ' adlı bir müderriste sembolize etmektedir.³³

30 Bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, Ankara 1975, s. 653-668; Hasibe Mazioğlu, "Sinan Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, c. 10, s. 666-667.

31 Bkz. H. Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983, s. 164-165; Ocak, *a.g.e.*, s. 226.

32 Atay, *a.g.e.*, s. 145.

33 Molla Lutfi'nin bu yegâne Türkçe risâlesi Katip Çelebi'de *Risâle fî Uslu Şucâ* olarak geçmektedir. Risâlenin eksik bir nüshasını bularak, müellifini belirtmeden, ilk kez ilim alemine tanıtan ise O. Rescher'dir. Daha sonra Fuad Köprülü bunun Molla Lutfi'ye ait olduğunu tespit etmiş ve risâlenin mizah edebiyatının en eski ve en bariz numûnelerinden olduğunu belirtmiştir. Risâlenin tam nüshası ise Abdülkadir Karahan tarafından Mısır'da bulunmuş ve O. Şaik Gökyay tarafından Latin harflerine aktarılmış şekliyle birlikte neşredilmiştir. Risâle ile ilgili fazla bilgi ve neşri için ✍

Dönemin en yüksek dereceli medresesi olan Semâniye Medreseleri hakkında ciddi eleştirilerin de yer aldığı bu risâle, 15. asır Osmanlı düşüncesinin, bir taraftan en aktif dönemlerinden birini yaşarken, diğer taraftan bazı önemli sıkıntılara maruz kaldığını göstermektedir.

Molla Lütü'nin idamıyla ilgili ikinci bir muhtemel sebep, onun aleyhinde yazılmış olan mektuplardır. Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan ve ikisi İsmail E. Erünsal tarafından bulunarak yayımlanan, birisi de tarafımızdan bulunan üç mektupta,³⁴ onunla ilgili ciddi iddialar ortaya atılmaktadır. Üçü de muhteva olarak aynı olan mektuplardan bir tanesi Sinan Paşa'nın kardeşi Bursa kadısı Ahmet Paşa'ya aittir ve muhtemelen diğer ikisi de onun tarafından yazılmıştır. Mektupların ana konusu, Yakup Paşa'nın ölümünden sonra vakfiyesinin Molla Lütü tarafından, araya birtakım kişiler sokularak gaspedilmesi, Yakup Paşa'nın, Hızır Bey'in ve Sinan Paşa'nın özel eşyalarının ve paralarının onun tarafından alınması iddiasıdır. Tarafsız olmaktan uzak olan bu mektuplarda Ahmet Paşa, Molla Lütü'nin kendisinin hasmı olduğunu açıkça söyleyerek arznameye başlamakta ve onu dinsiz, itikadsız, hileci vb. çok ağır sıfatlarla suçlamaktadır. Ayrıca onun, Fatih'in kütüphane müdürü iken kitapların kıymetli olanlarını, kıymetsiz olanlarla değiştirdiğini ve hatta bir zamanlar, tımarhaneye girip çıktığını dahi iddia etmektedir. Burada geçen kütüphane müdürlüğü sırasındaki ihanetinden Molla Ahaveyn de bahsetmekte ve hatta bu yüzden azledildiğini söylemektedir.³⁵

Bahsedilen iki kaynaktan başka, sadece *Latîfî Tezkiresi*'nde iki yerde bununla ilgili telmih yoluyla kayda rastlanmaktadır. Bunlardan birincisinde Latîfî, Molla Lütü'den bahsederken, ona kin besleyen düşmanlarının "aşere-i muhabbese" olayını gündeme getirdiklerinden söz açmakta, ancak bu olayın açıklamasını yapmamaktadır. *Muhabbese* kelimesinin, lugatte, "vakıf mallarını elde etme" anlamına geldiği³⁶ düşünülüğünde bu olayın Ahmet Paşa'nın mektuplarıyla yakından alakası olduğu görülecektir. Nitekim aynı eserin, Lütü'nin öğrencilerinden Vasîî Çelebi ile ilgili maddesinde "merhum Mevlana Lütü'nin onlarındandır" ibaresi geçmekte, bu *onlar* hadisesinin teftişi emredildiğinde "geniş bir örgüt oldukları gerekçesiyle Sultan Bayezid'in kahır ve ga-

bkz. Maraş, *a.g.e.*, s. 42-44, 84; Molla Lütü, *Harnâme*, nşr. O. Şaik Gökçay, *Türk Folkloru-Belâten* 1986/1, Latin harflerine aktarılmış şekli s. 157-173, asıl metin s. 174-182.

34 Bu üç mektup ve transkribeleri için bkz. Maraş, *a.g.e.*, s. 8-18.

35 Bkz. Molla Ahaveyn, *a.g.e.*, Milli Ktp. nüs., vr. 33 (a); İbrahim Efendi nüs., vr. 24 (a)-24 (b).

36 Bkz. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, Lübnan 1987.

zabına uğradıkları” ve Vasiî Çelebi’nin Acem ülkesine kaçtığı zikredilmektedir.³⁷ Ancak burada da herhangi bir açıklama yoktur. Bunların dışında hiçbir kaynakta da onun bu ihanetinden ve uğradığı soruşturmadan bahsedilmemektedir. Bu soruşturmanın idama götüren soruşturma olması da kuvvetle muhtemeldir. Bu sebeple, taraflı olduğu keskin olan iki kişinin ithamlarına istinaden bahsedilen suçlamaların doğru olduğunu söylemek mümkün değildir.

Molla Lütfi hakkında ortaya atılan suçlamalardan üçüncüsü ise, *Şa-kâyık*’ta geçen, onun namazı inkâr ettiği şeklindeki iddiadır. Taşköprülüzâde’nin, kendi amcası olan Kıvamüddin Kasım’dan naklettiği rivâyete göre; Molla Lütfi, Vefa Tekkesi’ndeki hadis dersi sırasında namazın huşû içinde kılınmasına örnek vermek amacıyla Hz. Ali ile ilgili bir olayı nakletmiştir. Buna göre o, Hz. Ali’nin kendisine isabet eden bir okun acısından kurtulmak amacıyla, kendisi namazda iken çıkarılmasını istediğine işarette bulunarak: “Gerçek namaz budur, yoksa bizim kıldığımız, kuru kıyam ve yatıp eğilmedir” şeklinde bir söz sarfetmiştir. Kıvamüddin Kasım, olayın aynen bu şekilde geçtiğine yemin etmesine rağmen, bazı muhaliflerinin onu namazı inkâr etmekle suçladıklarını Taşköprülüzâde nakletmektedir.³⁸

Gerçekten de onun ilhad ve zındıklıkla suçlanmasına dayanak teşkil eden en ciddi rivâyet, Hz. Ali olayıdır. Ancak, hadiseyi anlatan Kıvamüddin Kasım’ın olayın, dinleyenler tarafından gerçekte olanın dışında, çarpıtılarak anlatıldığını yeminle belirtmesi, Molla Lütfi’nin ilmî kişiliği ve eserleri de dikkate alınırca, anlatılanların asılsızlığını ortaya koymaktadır. Ancak namazı inkâr etme meselesinin onun idamında müessir bir rol oynadığı anlaşılırsa da, bunun ne ölçüde etkili olduğunu belirlemek mümkün değildir. Öte yandan bu olay, Molla Lütfi’nin, döneminin talebeleri ve uleması hakkındaki şikâyetlerini haklı kılmaktadır.

Molla Lütfi’nin haksız yere katledilmesi, yüzyıllardır ilgi odağı haline getirilmiş ve günümüzdeki çalışmalara varıncaya kadar herkes onun suçsuzluğunda birleşmiştir.³⁹ Hatta bazı çağdaş araştırmalarda idamın Hanefî hukuk kurallarına aykırılığı üzerinde de durulmuş-

37 *Latîfî Tezkîresi*, s. 298, 480.

38 Taşköprülüzâde, *a.g.e.*, s. 170; Mecdî, *a.g.e.*, s. 298.

39 Molla Ahaveyn ve Lamiî Çelebi dışında ondan bahseden hemen hemen bütün kaynaklarda idamının haksızlığı üzerinde durulmaktadır. Çağdaş Lamiî Çelebi, onun hapse atılması üzerine ebced hesabıyla bir tarih düşerek zındıklık ve mühlidliğinden bahsetmektedir, bkz. Ocak, *a.g.e.*, s. 216.

tur.⁴⁰ Gerçekten de yukarıda bahsedilen hususların bir kısmı veya hepsi doğru kabul edilse bile, hiçbir zorlamaya gerek kalmadan kendisine yüklenen suçları reddeden birinin idam edilmesinin yanlışlığı apaçık ortadadır. Yukarıda da izahına çalışıldığı gibi, onun idamının gerçek sebebi, belki bir ölçüde onun sivri diliyle de alakalı bir yönü bulunsa da, esas olarak, dönemin ilmî, idarî yapısı ve bununla ilişkili olarak ortaya çıkan rekabette görülmelidir.

Molla Lütü'nin İlmî Şahsiyeti

Kaynaklar, Molla Lütü'nin cesaretli ve derin bir alim olup, ince bir zekâya, nükteci, eleştirici bir yapıya sahip bulunduğuna, tıp konusunda İbn Sina'nın *Kanûn*'una bakmaya gerek duymayacak kadar ilmî bir kudrete haiz olduğuna⁴¹ işaret etmektedirler. Hem astronomi ve matematik gibi fen bilimlerinde, hem de mantık, kelâm ve felsefe alanlarında temayüz etmiş bir şahıstır. Aynı zamanda bir şair olan Molla Lütü, sade Türkçe ile oldukça güzel şiirler yazmıştır. Onun dervişâne kıyafeti ve davranışları, sûfilik yönünün olduğunu da göstermektedir. Her ne kadar Şeyh Vefa Tekkesi'ne gidip gelse de onun tasavvufa sülûk edip etmediği konusunda bir sarahat yoktur.

Eserleri

Molla Lütü, kelâm, felsefe, ilimler ansiklopedisi, matematik, mantık ve mizah gibi birçok alanda eserler vermiş bir alimdir. Telif, şerh ve haşiyeye tarzında eserleri bulunan Molla Lütü, iki eserinin dışında bütün eserlerini Arapça yazmıştır. Mizahla ilgili eseri *Harnâme* (veya *Risâle fi Uslu Şucâ'*) adlı eserinin tamamı ile *Risâle fi İlmi'l-Âdâb* adlı eserinin 38 varaklık Arapça bölümünden sonraki 67 varaklık kısmı Türkçe'dir. Bugüne kadar yapılan araştırmalarda ve kütüphane kayıtlarında *Se'âdetü'l-Fâhire* gibi bazı eserlerin de onun olmadığı halde ona atfedildiği görülmüştür. Onun en orijinal eserleri arasında ilimler sınıflaması yaptığı *Mevzûâtü'l-Ulûm*'u (Aynı esere yine kendisi bir de şerh yazmıştır: *Risâle fi Şerhi Mevzûâtü'l-Ulûm*) başta gelmektedir. Osmanlı düşüncesinin ilk "Mevzûât" kitaplarından biri olması açısından oldukça önemli olan bu eserde, aklî ilimlere yer vermemişse de, lisânî ve dinî ilimleri oldukça zengin bir şekilde tasnif etmiştir. Ayrıca kendisinden önceki sınıflamalarda dinî ilimlerin dışında yer verilen, siyaset ve ekonomi ile ilgili bazı ilimler, dinî ilimleri tamamlayıcı ilimler olarak

40 Bkz. Ocak, *a.g.e.*, s. 224-225.

41 Aşık Çelebi, *a.g.e.*, vr. 106 (a); Riyâzî, *a.g.e.*, vr. 77 (a); Latifi, *a.g.e.*, s. 296.

değerlendirilmektedir. Bu eserin ve şerhinin kütüphanelerde birçok nüshası mevcuttur.

Molla Lütü'nin dikkati çeken diğer iki eseri, matematikle ilgili olarak yazdığı *Taz'ü'l-mezbah*'ı ile *Harnâme*'sidir. Bunlardan ilki, Şerefeddin Yaltkaya tarafından üç nüsha karşılaştırılmak suretiyle yayıma hazırlanmış ve Adnan Adivar'ın Fransızca'ya yaptığı çeviri ile 1940'ta basılmıştır.⁴² Eserde Henry Corbin tarafından yazılan geniş bir giriş de vardır. Eser, eski Yunan düşüncesinde Delos problemi adıyla bilinen meşhur bir matematik probleminin Eflâtun tarafından, orta orantı usûlüyle çözümlenmesini ihtiva etmekte ve ana tema olarak, Yunanlıların, matematiği ve geometriyi küçümsemelerinin önüne geçmek üzere tanrı Apollon'un onlardan bu problemi çözmelerini istediği vurgulanmaktadır. Molla Lütü, eserinde, orta orantı usûlünü izah etmekte ve kendisinden önce Kadızâde Rûmî'den başlayarak birçok alimin savunduğu, matematik ile geometri bilmeyen kadı'nın yanlışlık yapabileceği görüşünü savunmaktadır.

Molla Lütü'nin diğer eserleri ise şunlardır:

- *Zübdetü'l-Belâga*,
- *Risâle fî Tahkîki Vücûdi'l-Vâcib* veya *Risâle fî Tahkîki Vücûdi Mebde'i'l-Ervel*,
- *Risâle fî Zarfî Mutavvel*,
- *Risâle fî Sebi's-şidâd*,
- *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Metâli'*,
- *Hâşiye alâ Evâil-i Şerhi'l-Mevâkıf*,
- *Tefsîru Âyâti'l-Hac mine'l-Keşşâf*,
- *Hâşiye alâ şerhi'l-Miftâh li's-Seyyid Şerif*,
- *Risâletü't-Ta'lika alâ Ba'zi Mevâzi mine'l-Buhârî*.⁴³

Görüşleri

Molla Lütü, düşünce yapısı olarak, döneminde hakim olan Fahred-din Râzî ekolüne mensuptur. Ancak bazı noktalarda çeşitli itirazları da olmuştur. Felsefî alanda da, İbn Sinâ'nın takipçisi olmuştur. Burada onun bilgi, varlık düşüncesiyle, pratik felsefe ve ilimler sınıflaması hakkındaki düşüncesinden kısaca bahsedilecektir.

⁴² Molla Lütü, *Taz'ü'l-Mezbah*, haz. Ş. Yaltkaya, Fransızca çev. A. Adivar, Paris 1940.

⁴³ Eserleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Maraş, *a.g.e.*, s. 36-51.

Bilgi felsefesi

Onun bilgi felsefesinin üç yönü vardır. Bunlardan ilki, mantikî yöndür ve temelinde zarûrî bilgiler vardır. Bunlar, ona göre, bir hüküm ifade etmeyen tasavvurî bilgilerle olumlu veya olumsuz bir hüküm ifade eden tasdikî bilgilerdir. Bu bilgilerin bazıları vicdanda zarûrî olarak bilinirken, duyularla, tecrübelerle bilinenleri de vardır. O halde Molla Lütî'nin bilgi anlayışının temelinde tasavvurî ve tasdikî olan bilgiler bulunmaktadır.

Nazarî bilgi, insanın düşünülürleri idrâk etme kabiliyeti olan heyûlânî akıldan hareketle bilgidaki tedricî bir yükselmeye işaret eder. Ona göre heyûlânî akıl, zarûrî, yani kazanılmaksızın elde edilen bilgilerin yer aldığı, insanın fitratına uygun olan idrâk etme kabiliyetini oluşturur. Allah (c.c.), insanı bununla faziletli kılmış ve bu zarûrî ilimle, nazarî ve istidlâlî ilme yönelmesini sağlamıştır. Öyle ki, zarûrî bilgilerden nazarî bilgileri müşâhede etmeye, yani müstefâd akla, hemen sonra da bu müşâhedelerin tekrar edilip meleke kesbedilmesiyle bilfiil akla ulaşılır. Molla Lütî, bilfiil aklı her ne kadar müstefâd akıldan sonraya koyarsa da aslında gerçek yerinin ondan önce olduğunu belirtir. Buna göre aklın en son ulaşacağı merteye müstefâd akıl derecesidir.⁴⁴ Ancak insanın elde edeceği bilgi burada bitmemektedir.

Müstefâd akıldan sonra üçüncü bir yön olan sezgi devreye girmektedir. Müstefâd akılla elde edilen bilgileri *ilmü'l-yakîn* olarak değerlendiren Molla Lütî, sezgideki ilk derecenin *aynü'l-yakîn* (nefsin, düşünülürleri feyiz kaynağında müşâhede etmesi) olduğunu belirtmektedir. Ona göre sezgideki son merteye, bir hadis-i kudsîde "(...) Ben onun gözü ve kulağı olurum"⁴⁵ şeklinde zikredilen, *hakku'l-yakîn* (nefsin, düşünülürleri feyiz kaynağının feyiz kaynağında müşâhede etmesi) mertebesidir. Bilginin en son mertebesi de budur.⁴⁶

Molla Lütî'nin burada savunmuş olduğu bilgi felsefesi, eserine şerh yazdığı Fahreddin Râzî ekolünün en önemli temsilcilerinden Adudüddin el-İcî'nin (ö. 1355) de mensup olduğu, İbn Sînâ çizgisindedir ve tasavvufî ağırlıklıdır.⁴⁷

44 Molla Lütî, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Mevâkıf*, Nuruosmaniye 4391, vr. 1 (a)-3(b); 23 (b)- 38 (b).

45 Bu hadisin metni şöyledir: "Kulum nafîle ibadetlerle bana öyle yaklaşır ki, sonunda onu severim. Onu sevdiğim zaman işiten kulağı, gören gözü, tutan eli ve yürüyen ayağı olurum. Benden istediği zaman veririm. Bana sığındığında onu korurum. (...)", *Buhârî*, c. 7, s. 190 (Kitabu'r-Rikâk, Bab 38), İstanbul ts.

46 *Aynı yer.*

47 Bkz. Hüseyin Atay, Fahreddin Râzî'nin *Muhassal*'ının çevirisine yazdığı giriş, s. 1-7; Bekir Karlığa, "Osmanlı Düşüncesinin Oluşumu", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, c. 7, s. 28-37.

Varlık Felsefesi

Varlık felsefesi alanında da İbn Sînâ ekolünün görüşlerini savunan Molla Lütfi, bu konuyla ilgili, *Risâle fî Tabkîki Vücûdi'l-Vâcib* isimli küçük bir eser yazmıştır. Bu risâlesinde, İbn Sînâ'nın *Mübâhasât, Şifâ* ve *İşârât* adlı eserlerinden sık sık alıntılar yapmaktadır. Daha risâlesinin başında, önceki ve sonraki kelâmcıların filozofların sözlerini tam anlamadıklarını, bu yüzden de itiraz ettiklerini söyleyip; “Geçmişime bağlılığım beni hakkı gerçekleştirmeye ve hakikati doğrulamaya götürdü”⁴⁸ demektedir. Onun burada “geçmişim” diye kastettiği, İslâm filozofları ve onların görüşleridir.

Molla Lütfi de tıpkı İbn Sînâ gibi, zorunlu varlık-mümkün varlık ayırımından hareketle zorunlu varlığın ispatına çalışmaktadır. Zorunlu varlık için inniyetinin dışında başka bir mâhiyetinin olmadığını söyleyen Molla Lütfi, onun mâhiyetinin sırf varlık ve sırf inniyet olduğunu, dolayısıyla zorunlu varlıkta varlık ile mâhiyet ayırımının olamayacağını, bu yüzden de mâhiyetten değil inniyetten söz edilebileceğini vurgulamaktadır. Buna göre zorunlu varlık, zâtıyla mevcuttur. Ayrıca zorunlu varlığın, mâhiyetinin dışında, mâhiyetine gerekli olan bir varlığın olmasını da caiz görmeyen Molla Lütfi, caiz olduğu takdirde zorunlu varlığın sebebinin kendisinden önce olması gerekeceğini, bunun ise düşünülemediğini ifade etmektedir. Ona göre, zorunlu varlığın zâtına terettüp eden şey inniyetine de terettüp etmektedir. Ancak mümkün varlıklarda durum böyle değildir, ona göre, mümkün varlıklarda varlık ile mâhiyet ayrımı sözkonusudur ve varlık mâhiyete ârızdır. Çünkü mümkün varlık, kendisini var edecek bir sebebe ihtiyaç duyar ve bu sebep dışarıdan gelir. Bu da sebep olacak varlığın varlığının kendisinden olmasını gerektirmektedir. İşte bu varlık, zorunlu varlıktır. Öte yandan, var olan bir şey zorunlu varlığın dış dünyadaki eseri olmasından dolayı, aklın onun kevninin dış varlıklarda olması gereklidir.⁴⁹ İşte bu genel varlıktır. Molla Lütfi, varlık felsefesi ile ilgili bu temel fikirlerin ardından genel varlık kavramıyla alakalı izahlara geçmektedir.

Molla Lütfi'ye göre genel varlık, zorunlu varlığın gereğidir ve zorunlu varlık da genel varlığa muhtaç değildir. Çünkü zorunlu varlığın sebebi olmadığı için onun özel anlamdaki varlığının, yani inniyetinin sebebi yoktur. Bu, İbn Sînâ'ya ve onun yorumcusu Nasîreddin Tû-

48 Molla Lütfi, *Risâle fî Tabkîki Vücûdi'l-Vâcib*, Yeni Cami (Süleymaniye) 1181/30, vr. 264 (b); Leiden Ktp. or. 958/5, vr. 17 (b).

49 Molla Lütfi, *Risâle fî Tabkîki Vücûdi'l-Vâcib*, Yeni Cami (Süleymaniye) 1181/30, vr. 264 (b)-266 (b); Leiden Ktp. or. 958/5, vr. 17 (b)-19 (a).

sî'ye göre de böyledir.⁵⁰ Molla Lütfi, neticede, mutlak varlığın zorunlu varlık üzerine, herkes tarafından düşünüldüğü şekliyle yüklem olmayıp bilakis bu yüklem olma hususunda nisbet olabileceğini söyler. Bu nisbetlik de varlığın mümkün varlıklara nisbeti gibi değildir. Çünkü onlar için yüklem olmakla, onlara varlık vermektedir. Mutlak varlığın zorunlu varlığa yüklem olması ise ona varlık vermesi yönüyle değil, ancak ârizî şeylerin mevcûdâta, onların gerekli varlıklarından sonra, yüklem olması gibidir.⁵¹

Molla Lütfi'nin burada izahına çalıştığı husus şudur: Zorunlu varlık dışında mâhiyet olmadan varlık meydana gelmez. Ancak zorunlu varlık, zâtından vücudunu (varlığını) gerekli kılar. O zaman mâhiyetlerine vücud (varlık) eklenen şeylerde varlık arazdır. Halbuki bizâtihi var olanın (zorunlu varlığın) vücudunun, mâhiyetinden önce gelmesi ise mümkün değildir. Onun için kendisiyle var olacağı bir varlık olmadığı gibi, yine kendisine ârizî bir vücudun ilavesiyle var olacağı bir varlık da yoktur. O, zâtıyla vardır ve zâtıyla zorunludur. Yine, genel varlığın mümkünlere, herkes tarafından düşünüldüğü şekliyle yüklem olması, mâhiyetin bir şeyin varlığını gerektirmesinin imkânsız olması demektir. Bu zaten mümkünün mümkün olmasını gerektiren şeydir, yani mümkünün, kendisini var edecek bir sebebe ihtiyacı vardır.

Molla Lütfi, zorunlu varlık, mümkün varlık ve genel varlık hakkındaki izahlarında İbn Sina'nın eserlerinden çeşitli nakiller yapmak sûretiyle kendi görüşlerinin büyük filozofların sözlerine uygun olduğunu ispata çalışmaktadır.

Siyaset felsefesi

Siyaset alanındaki görüşlerini dinî ve akli siyaset olarak ortaya koyan Molla Lütfi, dinî ilimleri tamamlayıcı ilimler arasında siyaset ve ekonomi ile ilgili üç ilimden bahsetmektedir: İhtisab (emniyet ve belediye teşkilatı), tertübü'l-asâkir (askerî hizmetler, iç ve dış güvenlik) ve fey (ganimet ve haraç) malının tahsili, korunması ve harcanması. Molla Lütfi'ye göre ihtisab veya muhtesiplik ilmi, bir belde veya ülkede insanlar arasında geçerli olan muamelelerden bahseder. Dolayısıyla bu muamelelerin kanunî ve adaletli bir şekilde yürütülmesi medenîleşmenin meydana gelmesi ve tamamlanması için yegâne gerektirir. Molla

50 Bkz. H. Atay, *İbn Sina'da Varlık Nazariyesi*, Ankara 1983, s. 189-192; Fahreddin Olguner, *Üç Türk İslam Mütefekkeri: İbn Sina, Fahreddin Razi, Nasireddin Tûsî Düşüncesinde Varoluş*, Ankara 1985, s. 108-111.

51 Molla Lütfi, *a.g.e.*, Yeni Cami (Süleymaniye) 1181/30, vr. 265 (a); Leiden Ktp. or. 958/5, vr. 18 (a).

Lütfi, “medenîleşme” tabirini şehirleşme ve toplumsal örgütlenme anlamında kullanmaktadır. Ona göre dinî ilimler de medenîleşme kanunları ile ilgili ilimlerdenidir. Çünkü “insanların medenîleşmesi için üzerinde uyuşacakları ve böylece sulha kavuşacakları bir kanuna ihtiyaç vardır.” Bu ise, ilahî kanunlardır. Onun, muhtesipliğin esaslarından birinin fıkıh olduğunu söylemesi de bunu ifade etmek içindir. İşte bu, Molla Lütfi’nin siyaset anlayışının birinci yönünü teşkil eder.⁵²

Molla Lütfi’nin siyaset felsefesinin ikinci yönünü aklî siyaset teşkil eder. Molla Lütfi, Osmanlıların henüz halifeliği İstanbul’a getirmediği bir dönemde, sanki onun temelini hazırlar mâhiyette; bir devlet yöneticisi ile halifede olması gereken sıfatları birleştirmektedir. Hatta bununla da yetinmeyerek *Mevzûât* şerhinde devlet yönetimi ve hilafet işlerinde az bulunur örnek insanlar arasında II. Bayezid’i de saymaktadır.⁵³ Onun siyaset görüşünde, halifenin veya devlet yöneticisinin sahip olması gereken şartlardan biri, belki de en önemlisi filozofça bir karaktere sahip olması prensibidir. *Mevzûâtü’l-Ulûm*’da ve şerhinde bu görüşlere yer veren Molla Lütfi, devlet yönetiminde halifenin siyasî tasarrufta bulunmasını aklî siyaset olarak değerlendirmektedir. O, bu ilmi, ahlâk ve ekonomi ilimleriyle birlikte, dinî ilimleri tamamlayıcı ilimlerden saymaktadır.⁵⁴ Buna göre, halkın adaletli bir şekilde yönetilmesi, dinî siyaseti temsil eden fıkıh ilmi ile aklî siyaseti temsil eden halifenin siyasî tasarrufuna bağlıdır. Onun muhtesiplik ilmi ile ilgili şu sözleri bunu açıkça göstermektedir:

“Bu ilim (muhtesiplik) en ince ilimlerdenidir. Bu ilmi idrâk edebilen kişinin keskin bir anlayışı, isabetli bir sezgisi olması gerekir. Çünkü şahıslar, zamanlar ve olaylar tek bir süreçte ortaya çıkmamaktadır. Şahısların, olayların ve zamanların her biri için özel bir siyaset gerekir. Bu siyaset diğer başkaları için de yine (devamlı) değişir. Bunu temyiz etmek ise en zor işlerdenidir. (Hatta) buna ancak ilahî hadsî kuvvetlere (sezgi bilgisi) sahip olup, heva ve heveslerden arınmış kişiler lâyıktır.”⁵⁵

Molla Lütfi, bunları ifade ettikten sonra bir örnek kişi olarak Hz. Ömer’i zikretmektedir. Onun akılla sezgiyi birarada zikretmesi ve dört halife arasında örnek olarak aklî tedbirleri ile öne çıkan Hz. Ömer’i vermesi oldukça manidardır.

52 Molla Lütfi, *Mevzûâtü’l-Ulûm*, Esat Efendi (Süleymaniye) 3782, vr. 79 (a)-80 (b).

53 Molla Lütfi, *Şerh-i Mevzûât*, Nuruosmaniye, vr. 147 (b)-148 (a).

54 Molla Lütfi, *Mevzûâtü’l-Ulûm*, Esat Efendi (Süleymaniye) 3782, vr. 79 (a)-80 (b); *Şerhu Mevzûât*, Nuruosmaniye 4391, vr. 147 (b)-148 (a); ayrıca bkz. Maraş, *a.g.e.*, vr. 58-61.

55 *Aynı yerler.*

İlimler sınıflaması

İslâm düşünce tarihinde birçok düşünür, ilimleri belirli sınıflamalara tâbi tutmuş ve bu ilimlerden özlü bir şekilde bahseden ansiklopedik eserler meydana getirmişlerdir. Yunan düşünürü Aristo ile başlayan bu gelenek Kindî (ö. 260/873), Farâbî (ö. 339/950), Harezmi (ö. 387/997), İbn Sînâ (ö. 428/1037) ve Gazzâlî (ö. 435/1043) gibi düşünürler bu geleneği takip etmişlerdir. Osmanlı düşüncesinde de Molla Lütî, Taşköprülüzâde (ö. 968/1561), Katip Çelebi (ö. 1068/1657) ve Maraşlı Ebubekiroğlu Muhammed Saçaklızâde (ö. 1145/1732) gibi düşünürlerce geliştirilerek sürdürülmüştür.⁵⁶

Molla Lütî, ilimler sınıflamasıyla ilgili müstakil bir kitap olarak *Mevzûâtü'l-Ulûm*'u ve aynı kitabın şerhini yazmıştır. risâlesinin başında şöyle demektedir:

“Bu kitap küçük veya büyük hiçbir şeyi dışarıda bırakmamıştır. Ben Arabî, şer’î ilimlerin hepsinin konularını, ilkelerini, maksatlarını, hedeflerini ve tariflerini açıkladım. Bu kitap bütün bu ilimlerin bağlantı noktalarını öyle bir şekilde kaydetmiştir ki, bu konuda hiç kimse beni geçemedi.”⁵⁷

Kendi iddialı sözlerinden de anlaşılacağı gibi Molla Lütî ilimleri sadece Arapça ile ilgili ilimler ve şer’î (dinî) ilimler diye iki grupta sınıflandırmıştır. Onun tasnifinde aklî, felsefi ilimler grubu yoktur.

Molla Lütî, tasnifine sosyolojik bir girişle başlar: “İnsan yaratılış itibarıyla medenî olduğundan onun yaşaması ancak, kendi cinsleriyle yardımlaşması ve kendi nefsindeki maksatlarını ve işlerini bildirmesiyle mümkün olur.”⁵⁸ O bunları söyledikten sonra, insanın istediklerini belirtmesi ve onlara ulaşabilmesi için sese ihtiyacı olduğunu söyler. Ona göre insan tabîi olarak ses kullanmaya, harfleri hecelemeye ve nihayet kelime kurmaya zorlanır, çünkü Allah’ın verdiği yaratılış tabiatının gereği de budur. Molla Lütî daha sonra insanların kavimlerin, milletlerin çoğalmasıyla lugatlerin, harflerin ve kelime yapımının farklılaştığını ve böylece dillerin oluştuğunu ifade eder.⁵⁹ O, bu sözleriyle ilimler sınıflamasının ilk bölümü olan Arapça ile ilgili ilimlere, yani dil ilimlerine de bir giriş yapmış olur, daha sonra ilimlerin sıralamasına geçer.

56 Bkz. Muhammed b. Ebî Bekir el-Mar‘aşî, *Tertîbu'l-Ulûm*, thk. Muhammed b. İsmail es-Seyyid Ahmet, Beyrut 1988, tahkik edenin yazdığı ön-söz, s. 5-56; Mar‘aşî’nin sınıflaması için bkz. s. 79-241.

57 *Mevzûât*, Esat Efendi (Süleymaniye) 3782/31, vr. 76 (b); Hacı Beşir Ağa-Eyüp, vr. 35 (b).

58 *Aynı yer*.

59 *Aynı yer*.

Molla Lütfi'nin bu tasnifi, kendisinden önceki düşünürlerin tasnifinden farklıdır. Çünkü Molla Lütfi'nin tasnifinde aklî, felsefî ilimlere yer verilmemiştir. Bunun neden böyle olduğuna dair herhangi bir açıklama da yoktur. Halbuki kendisi matematik ve mantık alanında risâleler yazmış, Ali Kuşçu gibi büyük bir matematikçiden dersler almıştır. Ayrıca Arapça ile ilgili ilimlerden bahsederken (harflerin mahreçleri, muhâzara, bilmece, yanılmacalar, harflerin yazılışı) bunların tabiat ilminden, pratik felsefeden ve geometriden faydalandığını belirtir. Yine kendinden önceki düşünürlerce mantık ilimlerinden kabul edilen, nazar, münâzara ve cedel ilimleri onun tarafından dinî ilimlerle ilkeleri yönüyle ilgili ilimler arasında zikredilmiştir. Molla Lütfi, matematik ilimlerinden olan hesap ve geometriden de bahseder. Mesela dinî ilimlerle ilkeleri yönüyle ilgili ilimler arasında zikrettiği saatleri, namaz vakitlerini, haccı ve kiblenin yönünü tayin etme ve mirasın paylaşılmasını temin için hesabı bilme ilimlerinin esaslarının matematik ilimlerinden hesap ve geometride olduğunu söylemektedir. Bunun dışında fey (ganimet ve haraç) malının tahsili, korunması ve harcanmasının da hesap ilmi ile ilgili olduğunu ifade eder.⁶⁰ Buna göre Molla Lütfi aklî ilimleri, kısmen de olsa, Arabî ve şer'î (dinî) ilimler içinde mütalaa etmektedir.

Molla Lütfi'nin nazarında, pratik felsefeden sayılan, siyaset, ekonomi ve ahlâk ilimleri dinî ilimleri tamamlayıcı ilimler olarak kabul edilmektedir. Halbuki kendisinden önce bu ilimler; Farâbî'de fıkıh ve kelâm ilimlerinden, İbn Sînâ'da amelî ilimlerden, Gazzalî'de ise ahlâk hariç dinî olmayan ilimlerden sayılmaktadır.⁶¹ Molla Lütfi'nin tasnifinin en ilginç yanı ilimlerin sayısındaki zenginliktir. Onun tasnifinde altmıştan fazla ilimden bahsedilmektedir. Molla Lütfi'nin bu ilimler sınıflaması kendisinden sonraki düşünürlerin de dikkatini çekmiştir. Gerek Taşköprülüzâde (ö. 968/1561) gerekse Pir Alioğlu Yahya Nev'î (ö. 1007/1599) Molla Lütfi'yi kaynak olarak kullanmışlardır.⁶²

Osmanlı düşünce tarihinin 15. yüzyıldaki en ilginç örneklerinden biri olan Molla Lütfi'nin, dönemini aşan özgün bir düşünce yapısı olmasa da, gerek şahsiyeti, gerek *Tazîfü'l-Mezbah*, *Mevzûâtü'l-Ulûm*

60 *Mevzuat*, Esat Efendi (Süleymaniye) 3782/31, vr. 76 (b)-81 (a); Hacı Beşir Ağa-Eyüp, vr. 36 (b)-43 (a).

61 Bkz. el-Mar'aşî, *Tertîbu'l-Ulûm*, tahkik edenin yazdığı önsöz, s. 17-35.

62 Bkz. Ömer Tolgay, *Netâyicü'l-Fünûn ve 16. Yüzyıl Türk Düşüncesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1989, s. 37-38, 58-59; M. Necip Yılmaz, *Taşköprülüzâde ve es-Seâdetü'l-Fâhire fi's-Siyâdeti'l-Ahire Adlı Eseri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1991, s. 36-37, 42-43, 47, 51, 60-63.

İbrahim MARAŞ

ve *Harnâme* gibi bazı eserleri ve gerekse savunduğu bazı görüşleri ona, çağdaşları arasında mümtaz bir yer vermektedir. Bilhassa Osmanlı ilmiye sistemine yönelik mizahî tenkidleri ve latifeleriyle “Deli Lüt-fi” lakabını da alan bu zeki alim, haksız yere öldürüldüğü günden bugüne kadar gündemde kalmayı başarmıştır. Belki de onun suçsuz yere katli, eserlerinin ve görüşlerinin gölgede kalmasının yegâne sebebidir.